

Eski Türk Yazıtlarında Tarih Verme Yöntemi Üzerine -Köktürk / Uygur Yazıtları Esasında ve Eski Uygur Sivil Belgeleriyle Karşılaştırmalı-

Hakan GÜLER¹

Öz

II. Türk Kağanlığından ve onun halefi olan Ötüken Uygur Kağanlığından kalma yazıtlarda tarih verme yönteminin incelendiği bu çalışmada Köl Tigin, Bilge Kağan, Tuñukuk, Ongin, Hoytu-Tamir, Taryat ve Şine-Usu Yazıtları esas alınmıştır. Bu yazıtlardaki tarih verme şekilleri ve tarih verme amaçları tarihsel karşılaştırmalı yöntemle incelenmiştir. Bu yazıtların tarih aralığı VII.-IX. yüzyıllardır. Tarih verme yönteminin gelenekselleşme durumunu görebilmek açısından tarih verme yöntemi XIII.-XIV. yüzyıllarda Tarım Havzasında yazıldığı bilinen Uygur Sivil Belgeleriyle de karşılaştırılmış ve Hayvan Yılı – Ay-Gün şeklindeki sistematik yapının korunduğu görülmüştür. Bu sistematik yapının yanı sıra sayı sistemi de hem yazıtlarda hem de sivil belgelerde benzer şekilde görülmektedir. Tarih verme yöntemi olarak stilistik bakımdan hem yazıtlar dönemi hem de sivil belgeler dönemi önemli benzerlikler taşımaktadır.

Anahtar Kelimeler: Eski Türk Yazıtları, Uygur Sivil Belgeleri, Tarihlendirme, Stilistik Paralelizm.

On the Dating Method in Old Turkish Inscriptions -Based on Köktürk / Uyghur Inscriptions and Comparison with Old Uyghur Civil Documents-

Abstract

In this study, which analysis the dating method in inscriptions from the Second Turkish Khaganate and its successor, the Ötüken Uyghur Khaganate, Köl Tigin, Bilge

Atif için: / Please Cite As:

Güler, H. (2024). Eski Türk Yazıtlarında Tarih Verme Yöntemi Üzerine -Köktürk / Uygur Yazıtları Esasında ve Eski Uygur Sivil Belgeleriyle Karşılaştırmalı-. *Journal of Civilization Studies*, 5(1), 50-61.

Geliş Tarihi / Received Date: 04.05.2024

Kabul Tarihi / Accepted Date: 24.05.2024

¹ Öğr. Gör. - Kırgızistan-Türkiye Manas Üniversitesi Yabancı Diller Yüksekokulu, hakan.guler@manas.edu.kg

Eski Türk Yazıtlarında Tarih Verme Yöntemi Üzerine -Köktürk / Uyğur Yazıtları Esasında ve Eski Uyğur Sivil Belgeleriyle Karşılaştırmalı-

Kağan, Tuñukuk, Ongin, Hoytu-Tamir, Taryat and Şine-Usu Inscriptions are taken as basis. The ways of giving dates and the purposes of giving dates in these inscriptions were examined by historical comparative method. The date range of these inscriptions is estimated as the seventh and ninth centuries. In order to see the traditionalization of the date-giving method, it was compared with the Uyghur Civil Documents, which are known to have been written in the Tarim Basin in the thirteenth and fourteenth centuries, and it was seen that the systematic structure in the form of Animal Year-Month-Day was preserved. In addition to this systematic structure, the number system is also seen in the same way in both inscriptions and civil documents. As a dating method, both the inscription period and the civil documents period show important similarities in terms of style.

Key Words: Old Turkic Inscriptions, Uyghur Civil Documents, Dating, Stylistic Parallelism.

GİRİŞ

Eski Türk yazıtları yaklaşık olarak VII. – IX. yüzyıllar arasında Yenisey boylarından Orhun vadisine, Tanrı dağlarının eteklerinden Talas'a kadar Türkistan coğrafyasında çeşitli Türk boy ve devletlerinden kalma anıtlara verilen addır. Özellikle Yenisey Yazıtları olarak bilinen ve önemli bir kısmının Kırgızlara ait olduğu düşünülen mezar taşları, Köktürk ve Uyğur yazıtlarından daha farklıdır. Çünkü II. Türk Kağanlığından kalma Köl Tegin, Bilge Kağan ve Tuñukuk Yazıtlarıyla Ötüken Uygurlarından kalma yazıtlar daha çok halka hitap etme, Türk milletine öğütler verme veya kağanların/şadların siyasi yaşamlarını anlatma gibi amaçlarla yazılmış ancak Yenisey Yazıtları doğrudan mezar taşları şeklinde yazılmışlardır.

II. Türk Kağanlığı ve Ötüken Uygurlarından kalma yazıtlarda siyasi, sosyal, ekonomik ve dini birçok bilgi bulunurken Yenisey mezar taşlarında ölen kişinin adı, kaç çocuğu olduğu veya kaç yaşında olduğu gibi bilgiler bulunmaktadır. Bu sebeple bu çalışmaya Yenisey mezar kitabeleri dahil edilmemiştir. Bazın, II. Türk Kağanlığı ve Ötüken Uyğur Kağanlığı yazıtlarında 12 Hayvanlı Takvime göre gelişmiş bir tarih verme yönteminin bulunmasını ve çoğunluğu Kırgızlardan kalan Yenisey Yazıtlarında ise tarih verme yöntemlerinin gelişmemiş olmasını Çin etkisine bağlamaktadır (2011: 227).

II. Türk Kağanlığından kalma yazıtlarla Ötüken Uygurlarından kalma yazıtlar biçim ve içerik olarak birbirine paralel bir tutum teşkil etmektedir. Dolayısıyla Türk yazıt geleneğinin bilinen temelini bu yazıtlar oluşturmaktadır. Aynı coğrafyada farklı boy egemenlikleri altında iki farklı devlet gibi görülseler de II. Türk Kağanlığı ve Ötüken Uyğur Kağanlığı Türk devlet geleneğinin iki önemli parçasıdır. Dolayısıyla tarihi kökler, devlet anlayışı, dil, sosyal yaşam, ekonomik durum gibi birçok konuda aynıdırlar. Bunun bir sonucu olarak her

iki kağanlık döneminde dikilen yazıtların benzerliği şaşırtıcı değildir. Çünkü bu iki kağanlık da Türk kağanlığıdır ve aynı kaynaktan beslenmektedir.

Bu çalışmada II. Türk Kağanlığından kalma yazıtlardan Köl Tegin, Bilge Kağan ve Tuñukuk ile Ongın Yazıtı; Ötüken Uygurlarından kalma Taryat, Hoyto-Tamir ve Şine Usu Yazıtları esasında runik harfli Türk yazıtlarındaki tarih verme yöntemleri ele alınmıştır. Ayrıca bu yazıtlardaki tarih verme yöntemi XIII.-XIV. yüzyıllarda Eski Uygurlardan kalma Eski Uygur Sivil Belgelerindeki tarih verme yöntemiyle karşılaştırılmıştır.²

1. Eski Türk Yazıtlarından Eski Uygur Sivil Belgelerine Uzanan Tarihi Arka Plan

Türk Bozkır Kağanlıkları ya da Ötüken Türk Kağanlıkları olarak bilinen iki büyük devletten II. Türk Kağanlığı ve bu devletin yıkılmasıyla kurulan Ötüken Uygur Kağanlığı arasında devlet yönetimi, dil, kültür, sosyo-ekonomik yapı arasında neredeyse hiçbir farklılık bulunmamaktadır. Ötüken Uygur Kağanlığı II. Türk Kağanlığının devamı olarak nitelendirilebilir. Ötüken Uygur Kağanı Böğü Kağan'ın 762 yılında Manihazim'i kabulü neticesinde dini olarak bir farklılık oluşmuş gibi görünse de bu farklılığın sosyal hayata yansımaları noktasında bir kanıt yoktur. Dolayısıyla bu iki Türk Kağanlığından kalma dil yadigarları da birbirine birçok noktada benzemektedir. Erhan Aydın "Eski Türk Yazıtlarının Yazılış ve Dikilişleri Üzerine" başlıklı bildirisinde bu konuda şu ifadeleri kullanmaktadır:

"Eski Türk yazıtlarının neredeyse tamamının yazılış ve dikiliş gerekçesi kendinden sonra gelen nesillere bir şeyler anlatabilmektir. Bu anlamda adına dikilen yazıtlar genelde kendi aile üyeleri ve özellikle de çocuklar tarafından dikilmişlerdir. Türkoloji literatüründe daha çok Orhon Yazıtları diye bilinen Köl Tigin ve Bilge Kağan yazıtları kağanlık yazıtları olduğu için diğer yazıtlardan biraz daha süslü ve dikkatli yazılmıştır. Bunun sebebi elbette adına dikilen kimselerin kağan ya da devletin üst düzey yöneticileri olmasıdır." (2007: 150).

II. Türk Kağanlığının Bilge Kağan'ın 734'teki ölümünden sonra otorite zayıflığı başta olmak üzere siyasi ve ekonomik birçok sebeple çöküşe gitmesiyle Çin, Uygur, Basmıl ve Karluk boylarını kışkırtarak hatta onlara bir elçi göndererek isyan etmelerini sağladı. Bu üç büyük boy aralarında anlaşma sağlayarak Basmılların lideri kağan, Uygurların lideri doğu yabgusu ve Karlukların lideri batı yabgusu olacak şekilde ittifak sağladılar ve 742'de II. Türk

² Bu çalışma bir metin tarihlendirme çalışması değildir. Tarihi Türk dili metinlerinin tarihlendirilmesi ve tarihlendirme yöntemleri hakkında detaylı bilgi için bkz. Louis Bazın (2011). Eski Türk Dünyasında Kronoloji Yöntemleri. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları; Ferruh Ağca (2021). Dillik Ölçütlere Göre Eski Uygurca Metinlerin Tarihlendirilmesi. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Eski Türk Yazıtlarında Tarih Verme Yöntemi Üzerine -Köktürk / Uygur Yazıtları Esasında ve Eski Uygur Sivil Belgeleriyle Karşılaştırmalı-

Kağanı Kutlug'u öldürerek yönetimi devraldılar (Taşağıl 2020: 29). Üç büyük boyun ittifakıyla kurulan bu sistemde bazı aksaklıklar baş göstermeye başladı. 744 yılına kadar bu düzen devam etti. 744'te Uygurların lideri Basmıllardan seçilmiş olan Kağan'ı öldürdü ve yeni bozkır Türk devletinin yönetimini Uygurlar aldı. Uygur Kağanı Kutlug Bilge Kül Kağan unvanını alarak devletini Çin'in tanımasını sağladı ve yaklaşık yüzyıl sürecek olan Ötüken Uygur Kağanlığı devri başlamış oldu (Taşağıl 2020: 30).

II. Türk Kağanlığı ve Ötüken Uygur Kağanlığının birbirinin devamı niteliğinde olması elbette onlardan kalan yazılı eserler arasında da büyük benzerlikler olmasını sağlamıştır. Nitekim yazılı taşları dikenlerin amaçları, coğrafyaları, yaşam tarzları aynıdır. Kronolojik sıraya göre 743'te II. Türk Kağanlığının yerini alan Ötüken Uygur Kağanlığı 840 dolaylarında Kırgızlar tarafından yıkılınca Uygurların büyük bir bölümü Tarım Havzasına göç ettiler. Bu bölgede çeşitli şehirlerde yerleşik yaşam biçimini benimsediler. Manihaizmle birlikte ve daha yaygın olarak Budizm'i benimsediler. Bölgede yerleşik Türk medeniyetinin önemli bir kolunu teşkil ettiler. 840'tan itibaren İpek Yolu boyunca bölgenin en önemli unsurlarından biri haline gelen Uygurlar birçok alanda geliştirdiler ve uzmanlaştılar. Türklerin ticaret geçmişi çok daha eskilere dayansa da yerleşik yaşama dayalı ticaret anlayışları çok gelişmemişti. Ancak Uygurların Tarım Havzası ve İpek Yolu boyunca yerleşmeleri onları şehir hayatının sosyo-ekonomik boyutuyla da tanıştırdı. Tarım ürünlerinin alım satımı, toprak alım satımı gibi birçok ticari faaliyet gerçekleştirdiler. Bu ticari faaliyetlerini kayıt altına aldılar. Bu kayıtlara Eski Sivil Belgeleri³ denilmektedir. Eski Uygurlar her ne kadar bozkır yaşamından uzaklaşmış gibi görünseler de konar-göçer atalarından aldıkları adetlerin önemli bir kısmını da korudular.

Eski Uygurlardan kalma IX.-XIV. yüzyıllara ait Manihaist, Budist, Nesturi Hristiyan ve İslami çevreye ait çeviri eserler Türk tarihinin bu dönemine ışık tutsalar da günlük yaşam, sosyo-ekonomik durum gibi birçok konuda yetersiz kalmaktadır. Çünkü bu dini çeviri eserler içerik bakımından ve telif eser olmaması bakımından bu konulara cevap vermemektedir. Eski Uygur Türkçesi eserlerinin birçoğunun dini çeviri eser olması ve ketebe kaydı bulunmaması tarihlendirilmelerini de güçleştirmektedir (Ağca 2021: 53). Ancak yine Eski Uygurlardan kalma XIII.-XIV. yüzyıllara ait Eski Uygur Sivil Belgeleri tarım, ticaret, evlatlık uygulamaları, sosyo-ekonomik yapı, hukuk, mimari gibi birçok alanda bilgiler barındırmaktadır. Bu sebeple o dönem Uygurlarının ve genel Türk tarihine ışık tutmaktadır. Eski Türk Yazıtlarından Eski Uygur Sivil

³ Eski Uygur Sivil Belgeleri, Eski Uygur Hukuk Vesikaları, Eski Uygur Dindışı Metinleri gibi çeşitli adlarla da bilinmektedir. Bu çalışmada Nobua Yamada'nın Sammlung Uighurischer Kontrakte adlı eserinden faydalanılmıştır.

Belgelerine kadar değişmemiş olan bazı unsurlar vardır. Bunlar arasında takvim, sayı sistemi, morfo-fonolojik bazı gelişimler dışında ek yapıları ve nihayetinde yıl-ay-gün şeklinde sıralanmış olan tarihlendirme yöntemi gösterilebilir. Dolayısıyla Türk kültürü bu bağlamda çeşitli iç ve dış etkilere rağmen Ötüken bozkırlarından Tarım Havzasına uzanan bir hat üzerinde asırlarca kesintisiz olarak süregelmiştir.

2. Eski Türk Yazıtlarında Tarih Verme Yöntemi

II. Türk Kağanlığından ve Ötüken Uygurlarından kalan runik harfli yazıtlarda genel olarak iki amaçla tarih verilmiştir. Bunlardan birincisi ölüm tarihi veya anıt dikme tarihi ikincisi ise savaş veya askeri sefer tarihi olarak tasnif edilebilir. Yazıtlarda tarihlendirme verilirken 12 Hayvanlı Türk Takvimi kullanılmaktadır. Genellikle önce hangi hayvan yılı olduğu verilmiş ardından kaçınıcı ay olduğu ve sonra da ayın kaç olduğu verilmiştir. Sıralama şu şekildedir:

Hayvan Yılı – Ay – Gün
(Koñ Yıl – Beşinç Ay – Tört Otuz)

Sayı sistemi olarak üst onluk sisteminin kullanıldığı görülmektedir. Desimal (Onluk Sistem) Türklere özgü bir sayı sistemidir. Eski Türkçe sayı sisteminde, diğer dillerde görülmeyen ve kendine özgü bir kullanım olan üst onluk sistemi adı verilen sistemde; onlar hanesinde bir sayı bulunur ve birler hanesinde ise söylenmek istenen sayının bir üst onluğu alınarak elde edilir. Clauson (1959:25), üst onluk sisteminin Türk sayı sisteminin de ilginç bir karakteristik özelliği olduğunu ve de hiçbir yerde görülmediğini söylemektedir. Ifrah (2000: 87-90) Türk dilinde birleşik sayıların yapımında kullanılan üst onluk alma sistemini “geleceğe yönelik sayma” olarak adlandırmaktadır. Üst onluk sistemi Köktürkçe ve Eski Uygur Türkçesi dönemlerinde kullanılmıştır (Bayrak 2022: 63). beş yegirmi = 15, altı otuz = 26 gibi.

Tarih sıralanışı ve sayı sisteminde olduğu gibi ek dizilişlerinde de büyük bir benzerlik ve hatta aynılık söz konusudur. İt yıl onunç ay altı otuzka örneğinde görüldüğü üzere ek dizilişi şöyledir:

Yıl → sayı+nç ay → sayı üst onluk+ka
İt yıl → onunç ay → altı otuz+ka

Yukarıda verilen sıralanış, sayı sistemi ve ek dizilişi yazıtların dikildiği VII-IX. yıllardan asırlar sonra Uygur sivil belgelerinde de aynı şekilde görülmektedir. Uygurlara ait aşağıdaki alım-satım belgesi örneğinde bu durum açıkça görülecektir:

Eski Türk Yazıtlarında Tarih Verme Yöntemi Üzerine -Köktürk / Uygur Yazıtları Esasında ve Eski Uygur Sivil Belgeleriyle Karşılaştırmalı-

Yunt yıl törtünç ay sekiz yigirmike bizingge mausı edgü beg ogulka biz ikegü yunglaklık kümüş kergek bolup... “At yılının dördüncü ayının on sekizinde bize gümüş gerek oldu...” (SUK, sa08)

Bu ve benzeri birçok örnekte aynı sistemle kurgulanmış bir tarih verme yöntemi olduğu ve asırlarca Türk diliyle yazılmış çeşitli türde eserlerde görüldüğü ortaya çıkmaktadır. Gerek yıl-ay-gün dizilimi olarak gerekse de sayı sistemi ve gramatikal dizilim olarak neredeyse aynı olan birçok örnekte Türklerin tarihlendirmeye ilgili tavrı belirgin bir şekilde görünmektedir. Elbette Türk tarihi boyunca farklı kültür çevrelerinde birbirinden farklı yöntemlerin kullanıldığı bilinmektedir. Ancak eski Türkçe dönemi içerisinde genel olarak bir tarihlendirme yöntemi olduğu ve gelenekselleştiği verilen örneklerden anlaşılmaktadır. Ancak özellikle Köl Tigin ve Tuñukuk Yazıtlarıyla bazı Uygur yazıtlarında tarih vermenin yaş ile anlatıldığı örneklerle de rastlanmaktadır. Kañım kagan uçduka ininm köl tigin yiti yaşta kaldı “Babam kağan öldüğünde Köl Tigin yedi yaşındaydı.”, köl tigin yiti otuz yaşına karluk bodun erür barur erkli yağı boltı “Köl Tigin 27 yaşında iken Karluk halkı serbestçe hareket eden bir düşman oldu.” (KT) gibi örneklerde görüleceği üzere her seferinde yıl-ay-gün şeklinde tarih vermek yerine metnin akıcılığını bozmadan yıllara göre anlatılan durumlar anlatılan kişinin yaşına göre verilmiştir.

2.1. Ölüm veya Anıt Dikilme Tarihi⁴

II. Türk Kağanlığından kalma runik harfli Türkçe yazıtlarda tarih verme Köl Tigin ve Bilge Kağan yazıtlarında iki yerde görülmektedir. Bunlardan biri Köl Tigin yazıtındaki Köl Tigin’in ölüm tarihinin ve onun için yapılan türbenin tamamlandığı, yazıtın dikildiği zamanı anlatmaktadır. Yazıtın en sonunda bulunan K-D bölümünde yer alan tarih kaydı şöyledir:

Kül Tigin koñ yılka, yiti yegirmike uçdı. Tokuzunç ay yeti otuzka yog ertürtümüz. Barkın, bedizin bitig taşın biçin yılka, yitiñç ay yiti otuzka kop alkıdımız. “Köl Tigin Koyun yılında, on yedinci günde vefat etti. Dokuzuncu ayın yirmi yedisinde yas törenini tamamladık. Türbesini, resimlerini, heykellerini ve anıt taşını Maymun yılında, yedinci ayın yirmi yedisinde tamamladık.” (K-D)

Bilge Kağan Yazıtında da Köl Tigin Yazıtında olduğu gibi yazıtın son bölümünde Bilge Kağan’ın ölüm tarihi ve cenaze töreninin tamamlanma tarihi verilmektedir. Bu bölümü Bilge Kağan’ın oğlu Tengri Kağan yazmıştır. Nitekim

⁴ Bu bölümdeki örnekler Talat Tekin (1998). Orhon Yazıtları. İstanbul: Simurg Yayınları ve Hüseyin Namık Orkun (1994). Eski Türk Yazıtları. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları künyeli eserlerden alınmıştır.

kañım kagan ifadesi ‘babam kağan’ anlamına gelmektedir. Bilge Kağan Yazıtındaki tarih kaydı şöyledir:

Bunça kazganıp kañım kagan it yıl onunç ay altı otuzka uça bardı. Lagzın yıl beşinç ay yiti otuzka yog ertürtüm “Bu kadar çok kazanıp babam Hakan köpek yılının onuncu ayının yirmi altısında vefat etti. Domuz yılının beşinci ayının yirmi yedisinde cenaze törenini tamamladım.” (BK G 10-11)

Ongin Yazıtından alınan aşağıdaki ifadede, babası adına yazıt diktiren oğlun, yazıtı ne zaman diktirdiğine dair bir kayıt bulunmaktadır. Bu kayıt yıl-ay-gün sistemine uymamaktadır. Yalnızca hadisenin lü ‘ejderha’ yılında olduğu anlaşılmaktadır. Bunun sebebi bilinemese de yazıtın hacim olarak küçük oluştundan ve yazıdan tasarruf etmek için cümlelerin kısa tutulma ihtiyacından kaynaklanmış olabilir. Ongin Yazıtındaki kayıt şöyledir:

Ataçımka bitig taşig kıldım bengü kaganım atacım lü yılka bilge külüg er edgü kan атаçım ölti ‘babacığım yazılı taşı hakkettirdim. Babacığım, bilge babacığım ejderha yılında yazdırdım. Meşhur iyi insan babacığım öldü’ (Ongin Ek I-VII)

2.2. Savaş veya Askeri Sefer Tarihi⁵

Ötüken Uygurlarından kalma Taryat, Hoyto-Tamir ve Şine Usu Yazıtlarında tarih kayıtları genel olarak savaş tarihi, sefere çıkma tarihi ya da bir yere varma tarihi olarak görülmektedir. Bu yazıtlarda da tarih sistemi yıl-ay-gün şeklindedir. Ancak bazı yerlerde yalnızca yılın verildiği ve yıllla birlikte yazan kişinin yaşının verildiği görülmektedir. II. Türk Kağanlığından kalma Bilge Kağan, Köl Tigin ve Tuñukuk Yazıtlarında da yer yer bu tarz ifadeler bulunmaktadır. Yazıtı yazanlar ya da yazdıranlar anlattıkları kişinin yaşını söylemektedirler. Bu ifade biçimi o dönemin insanlarına hitaben, yılı ve yaşlarını bildikleri düşünülerek bu şekilde yazılmış olabilir. Ancak Ötüken Uygur Yazıtlarında da yıl-ay-gün sistemine ait ifadeler bulunmaktadır. Hayvan Yılı-Ay-Gün şeklinde yazılmış olan bölümler şunlardır:

Beçin yıl yetinç ay beş yegirmike beş balıkka bartıg “Maymun yılının yedinci ayının on beşinde Beşbalık’a ulaştık.” (Hoyto-Tamir II / Mo 26).

Koñ yılka yorıdım ekinti süñüş eñ ilki ay altı yañıka tokıdım “Koyun yılında (743) üzerlerine ordu sevk ettim. İkinci savaş, birinci ayın altıncı gününde idi, onları bozguna uğrattım.” (Şu K9)

Sadece yılın verildiği örnekler ise şu şekildedir:

⁵ Bu bölümdeki örnekler Erhan Aydın (2018). Uygur Yazıtları. İstanbul: Bilge Kültür Sanat Yayınları künyeli eserden alınmıştır.

Eski Türk Yazıtlarında Tarih Verme Yöntemi Üzerine -Köktürk / Uygur Yazıtları Esasında ve Eski Uygur Sivil Belgeleriyle Karşılaştırmalı-

Sekiz otuz yaşıma yılan yılka türük elin anta bulgatdım anta artatdım “yirmi sekiz yaşımda yılan yılında (741) Kök Türk yurdunu, orada karıştırdım ve orada bozguna uğrattım” (Ta D5)

Yılan yıl onunç ayka in<i>? öz inençü beş balıka barır men ‘Yılan yılının onuncu ayında İni Öz İnençü Beşbalık’a giderim’ (Hoyto-Tamir XVI / Mo 40)

3. Stilistik Paralelizm Bakımdan Yazıtlar Dönemi Tarih Verme Yöntemi ve Eski Uygur Sivil Belgelerindeki Tarih Verme Yönteminin Karşılaştırılması

Bunça kazganıp kanım kagan it yıl onunç ay altı otuzka uça bardı.
(BK)

Beçin yıl yetinç ay beş yegirmike beş balıkka bartıg (Ho-Ta)

Küskü yıl üçünç ay altı yanıka maña ozmış togrılka yunlaklık kümüş kergek bolup (SUK)⁶

Yukarıda verilen üç örnekten birincisi II. Türk Kağanlığından kalma Bilge Kağan Yazıtından, ikincisi Ötüken Uygurlarından kalma Hoyto-Tamir yazıtından üçüncüsü ise tarım havzasında yerleşik medeniyet kurmuş ve farklı kültür çevreleriyle ilişkiler kurmuş olan Eski Uygurlardan kalma sivil belgelerden alınmıştır.

İlk ikisi konar-göçer yaşamda Ötüken bölgesinde yaşamakta olan iki Türk topluluğuna, üçüncüsü ise yerleşik yaşama geçmiş, Manihaizm, Budizm gibi dinleri benimsemiş dolayısıyla birbirinden farklı kültür çevreleriyle etkileşimlerde bulunmuş olan Eski Uygurlara aittir. Bu üç örneğin stilistik paralelizme göre kronolojik olarak görünümü şu şekildedir:

BK	it	yıl	on	+(X)nç ay	altı otuz	+kA
Ho-Ta	beçin		yeti		beş yegirmi	
SUK	küskü		üç		altı yangı	

Stilistik paralelizm yöntemi kullanılarak yapılmış olan bu tabloda ikisi yazıtlar döneminden (Köktürk ve Uygur) biri de sivil belgelerden alınmış olan

⁶ Eski Uygur Sivil Belgelerinde birçok örnek mevcuttur. Bu örneklerin hepsine makale içerisinde yer verilemeyeceği için yalnız bir örnek üzerinde durulmuştur. Diğer bazı örnekler şöyle gösterilebilir: *kony yıl aram ay bir yangıka men karaning yig bürt yunlaklık kergek boltu* (Sa 02); *kony yıl çaxçaput ay üç otuzka bizingge yrp yangaka edgüke ikigüke yunlaklık kunpu kergek bolup* (Sa 03); *tonguz yıl ikinti ay üç yangıka manga kukdmuni tumınika yunlaklık böz kergek bolup* (Sa 27); *luu yıl sekizinç ay altı otuzka men şivsay tayşi...* (Em 01).

üç farklı örneğin hem ek hem de diziliş bakımından aynı olduğu görülmektedir. Elbette tüm tarih verme cümleleri bu kadar açık olmayabilir. Bazı örneklerde sadece yılın yazıldığı da bilinmektedir. Ancak stilistik paralelizm yöntemiyle açıkça gösterilen tarih verme yöntemi sistemleşmiş bir yöntem olması açısından önem arz etmektedir. Elbette sivil belgeler halk tarafından yazılmış sözleşmeler olduğu için birçok ağız özelliği barındırmakta ve çeşitli sosyo-kültürel-jeo-politik sebeplerle bazı farklılıklar ortaya çıkarmaktadır. Örneğin sivil belgelerdeki örneklerde aram ay ve çaxşaput ay ifadeleri geçmektedir. Aram ay ‘birinci ay’, çaxşaput ay ise ‘sonuncu ay’ anlamlarında kullanılmaktadır. Bunun yanında eğer gün bir rakamı ifade ediyorsa yangı ifadesi kullanılmaktadır. Örneğin, sığır yılının beşinci günü söylenecekse bu ‘ud yıl aram ay beş yangıka’ şeklinde yazılmıştır. Ancak ek dizilişinde herhangi bir değişiklik olmamış yangı kelimesine +KA eki getirilmiştir.

SONUÇ

II. Türk Kağanlığından kalma yazıtlardan Köl Tegin, Bilge Kağan, Tuñukuk ve Ongin Yazıtı; Ötüken Uygurlarından kalma Taryat, Hoyto-Tamir ve Şine Usu Yazıtları esasında runik harfli Türk yazıtlarındaki tarih verme yöntemlerinin ele alındığı ve bu yöntemlerin Eski Uygur Sivil Belgelerindeki tarih verme yöntemiyle karşılaştırıldığı bu çalışmada:

1. Birbirine yakın tarihlerde taşlara kazınarak yazılmış olan ve içerik olarak da birbirine benzeyen runik harfli yazıtlarda “ölüm veya anıt dikme tarihi” ve “savaş veya askeri sefer tarihi” olmak üzere başlıca iki amaçla tarihlendirme yapıldığı,

2. bu tarihlendirme sisteminin 12 hayvanlı Türk takvimi kullanılarak yıl-ay-gün şeklinde oluşturulduğu,

3. tarihlendirmelerde Türklere özgü bir sayı sistemi olan üst onluk sistemin kullanıldığı,

4. tarihlendirme yapılırken kurulan cümlelerin gramatikal yapılarının ve eklerinin de aynı olduğu,

5. bu tarihlendirme yönteminin XIII.-XIV. Yüzyıllardaki Uygur sivil belgelerinde de aynı veya benzer şekilde görüldüğü ve dolayısıyla bir tarihlendirme geleneği olduğu tespit edilmiştir.

Türk dili tarihinin “Eski Türkçe” olarak tasnif edilen dönemine dahil olan ve Türk bozkır devletlerinden II. Türk Kağanlığı ile Ötüken Uygur Kağanlığından kalan runik harfli Türkçe yazıtlarla yine Türk dili tarihinin Eski Türkçe kapsamına giren Eski Uygur Sivil Belgelerinde tarih verme yönteminde görülen benzerlik Türk kültür tarihinin devamlılığı açısından da önemli bir

Eski Türk Yazıtlarında Tarih Verme Yöntemi Üzerine -Köktürk / Uygur Yazıtları Esasında ve Eski Uygur Sivil Belgeleriyle Karşılaştırmalı-

örnek olarak değerlendirilebilir. Türk dili tarihinin çeşitli alanlarında yapılacak olan karşılaştırmalı çalışmalarla Türklerin ilk yazılı eserlerinden itibaren hangi tarihlendirme yöntemlerini kullandıkları ortaya çıkmış olacağı gibi Türk kültür tarihinin devamlılığı hususu da daha net ortaya konabilecektir.

KAYNAKÇA

- Ağca, F. (2021). Dillik Ölçütlere Göre Eski Uygurca Metinlerin Tarihlendirilmesi. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları
- Aydın, E. (2007). Eski Türk Yazıtlarının Yazılış ve Dikilişleri Üzerine. Gazi Türkiyat, 2007/1, s.149-158.
- Aydın, E. (2018). Uygur Yazıtları. İstanbul: Bilge Kültür Sanat Yayınları
- Bayrak, S. (2022). Eski Uygur Türkçesinde Eksilteli Sayı Sistemi Üzerine. Türk Kültürü Dergisi, Cilt 15, Sayı 1, s.61-72.
- Bazin, L. (2011). Eski Türk Dünyasında Kronoloji Yöntemleri. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları
- Clauson, G. (1959). The Turkish Numerals. Journal Of The Royal Asiatic Society (JRAS).
- Ifrah, G. (2000). Rakamların Evrensel Tarihi II (Çakıl Taşlarından Babil Kulesine). Tübitak Yayınları, İstanbul.
- Orkun, H. N. (1994). Eski Türk Yazıtları. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları
- Taşagül, A. (2020). Uygurlar -840'tan Önce-. İstanbul: Bilge Kültür Sanat Yayınları
- Tekin, T. (1998). Orhon Yazıtları. İstanbul: Simurg Yayınları
- Yamada, N. (1993). Sammlung Uighurischer Kontrakte. Osaka University Press

Etik Beyan

“Eski Türk Yazıtlarında Tarih Verme Yöntemi Üzerine -Köktürk / Uygur Yazıtları Esasında ve Eski Uygur Sivil Belgeleriyle Karşılaştırmalı-” başlıklı çalışmanın yazım sürecinde bilimsel kurallara, etik ve alıntı kurallarına uyulmuş; toplanan veriler üzerinde herhangi bir tahrifat yapılmamış ve bu çalışma herhangi başka bir akademik yayın ortamına değerlendirme için gönderilmemiştir.

Çatışma Beyanı

Çatışma beyanına konu olabilecek herhangi bir durum mevcut değildir.

Kısaltmalar

- KT** → Köl Tegin Yazıtı
- BK** → Bilge Kağan Yazıtı
- Ongin** → Ongin Yazıtı
- Ta** → Taryat Yazıtı
- Ho-Ta** → Hoytu-Tamir Yazıtı

Şu → Şine Usu Yazıtı

SUK → Eski Uygur Sivil Belgeleri (Sammlung Uighurischer Kontrakte)

EXTENDED SUMMARY

In this study, which examines the dating method in inscriptions from the Second Turkish Khaganate and its successor, the Ötüken Uyghur Khaganate, Köl Tigin, Bilge Kağan, Tuñukuk, Ongin, Hoytu-Tamir, Taryat and Şine-Usu Inscriptions are taken as basis. The ways of giving dates and the purposes of giving dates in these inscriptions were examined by historical comparative method. The date range of these inscriptions is between the seventh and ninth centuries. In order to see the traditionalization of the date-giving method, it was compared with the Uyghur Civil Documents, which are known to have been written in the Tarim Basin between the thirteenth and fourteenth centuries, and it was seen that the systematic structure in the form of Animal Year-Month-Day was preserved. In addition to this systematic structure, the number system is also seen in the same way in both inscriptions and civil documents. As a dating method, both the inscription period and the civil documents period show important similarities in terms of style. Old Turkish inscriptions are the name given to monuments from various Turkish tribes and states in the Turkestan geography, from the Yenisei tribes to the Orkhon valley, from the foothills of the Tanrı Mountains to Talas, approximately between the seventh and ninth centuries. In particular, the tombstones known as the Yenisei Inscriptions, a significant portion of which are thought to belong to the Kyrgyz people, are different from the Köktürk and Uyghur inscriptions. Because the Köl Tegin, Bilge Khagan and Tuñukuk Inscriptions from the Second Turkish Khaganate and the inscriptions from the Ötüken Uyghurs were written for the purpose of addressing the public, giving advice to the Turkish nation or telling about the political lives of the kagans/shads, but the Yenisei inscriptions were written directly as tombstones. While there is a lot of political, social, economic and religious information in the inscriptions from the Second Turkish Khaganate and Ötüken Uyghurs, Yenisei tombstones contain information such as the name of the deceased, how many children he had or how old he was. For this reason, Yenisei tomb inscriptions were not included in this study. Bazin attributes the presence of an advanced dating method compared to the 12-Animal Calendar in the inscriptions of the Second Turkish Khaganate and the Ötüken Uyghur Khaganate, and the lack of development of dating methods in the Yenisei Inscriptions, mostly inherited from the Kyrgyz, to the Chinese influence. The inscriptions from the Second Turkish Khaganate and the inscriptions from the Ötüken Uyghurs are parallel to each other in terms of form and content. Therefore, these inscriptions form the known basis of the

Eski Türk Yazıtlarında Tarih Verme Yöntemi Üzerine -Köktürk / Uygur Yazıtları Esasında ve Eski Uygur Sivil Belgeleriyle Karşılaştırmalı-

Turkish inscription tradition. Although they are seen as two different states under the sovereignty of different tribes in the same geography, the Second Turkish Khaganate and the Ötüken Uyghur Khaganate are two important parts of the Turkish state tradition. Therefore, they are the same in many aspects such as historical roots, understanding of the state, language, social life and economic situation. As a result of this, it is not surprising that the inscriptions erected during both Khaganate periods are similar. Because both of these kaganates are Turkish kaganates and are fed from the same source. In this study, Köl Tegin, Bilge Kağan and Tuñukuk and Ongin Inscription, which are among the inscriptions from the second Turkish Khaganate; The dating methods in Turkish runic inscriptions, based on the Taryat, Hoyto-Tamir and Şine Usu Inscriptions from the Ötüken Uyghurs, were discussed. In addition, the dating method in these inscriptions was compared with the dating method in the Old Uyghur Civil Documents dating back to the thirteenth and fourteenth centuries.